

Utskrift 9

Detta nummer av *Utskrift* ägnas helt åt järnålderns rituella platser. Avstampet för boken tas i Käringsjön – en av Sveriges mest kända offerplatser från äldre järnålder. Vad har hänt sedan platsen undersöktes i början av 1940-talet? Vilka nya fyndplatser har kommit fram sedan dess? Och hur har synen på kultens utövning och rituella praktiker förändrats? Detta är bara några av de frågor som en grupp arkeologer och religionshistoriker från Sverige och Danmark samlades för att diskutera hösten 2007. I boken presenteras ett femtontal artiklar som bygger på inlägg från konferensen.

Järnålderns rituella platser är även slutpublikation för ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt kring Käringsjön. Projektet har letts av Anne Carlie som också är redaktör för boken.



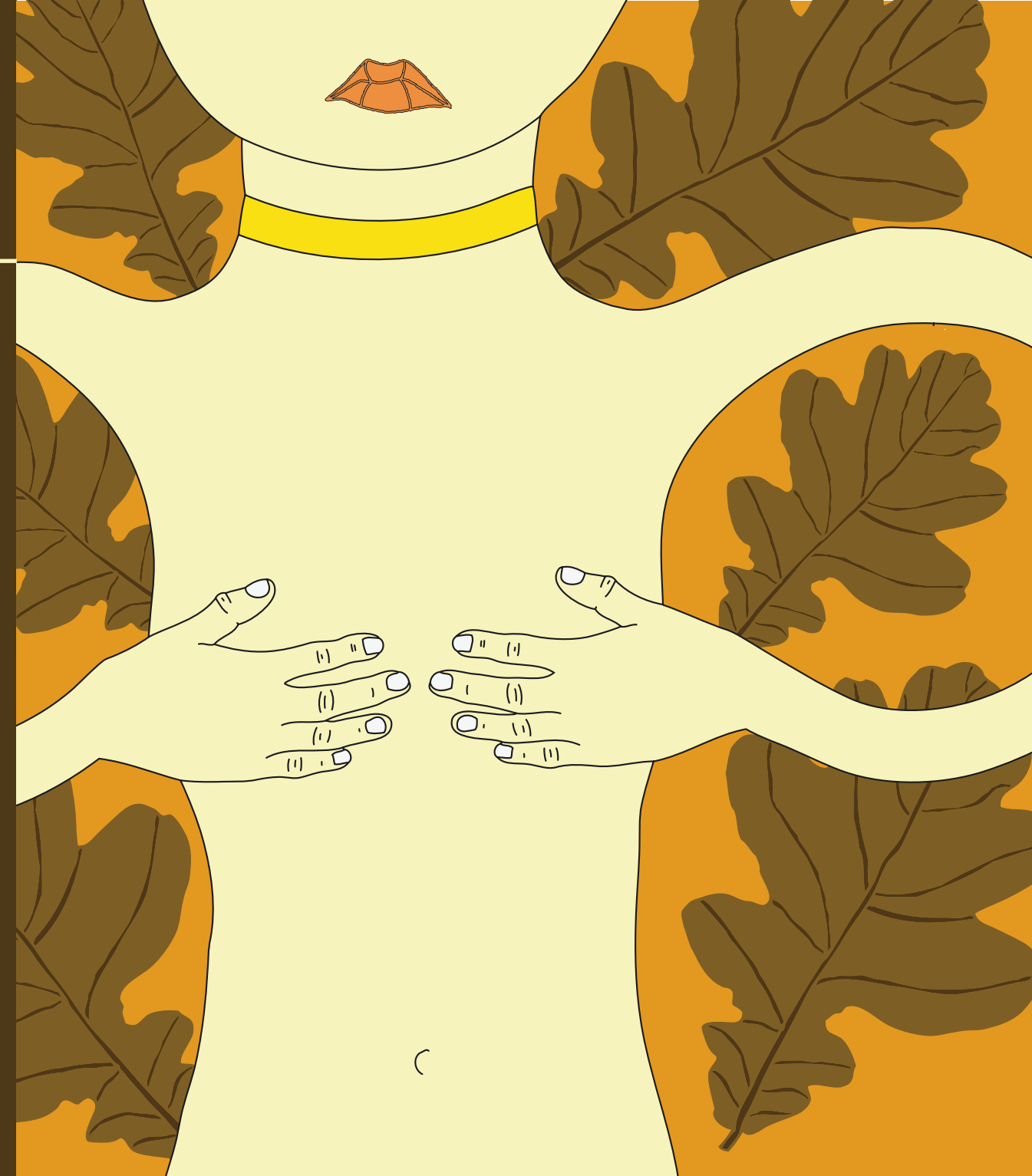
KULTURMILJÖ
HALLAND

Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad
035-19 26 00 kansli@kulturmiljohalland.se

ISSN-1102-7290

U
T
S
K
R
I
F
T
9

Stiftelsen Hallands Läns museer Kulturmiljö Halland



JÄRNÅLDERNS RITUELLA PLATSER

JÄRNÅLDERNS RITUELLA PLATSER

JÄRNÅLDERNS RITUELLA PLATSER

Femton artiklar om kultutövning och religion från en konferens
i Nissaström den 4–5 oktober 2007

Red. Anne Carlie

Denna bok utgör slutpublicering av projektet *Käringsjön – en studie kring kontinuitet och förändring i den äldre järnålderns offertraditioner och samhälle i södra Halland*.

Ekonomiska bidrag till forskning, konferens och tryckning har tacksamt mottagits från:

Bogislaw Klingspors fond

Crafoordska stiftelsen

Ebbe Kochs stiftelse

Kulturmiljö Halland

Lennart J Hägglunds stiftelse

Länsstyrelsen i Hallands län, Kulturmiljöenheten

Syskonen Willers donationsfond



KULTURMILJÖ
HALLAND

UTSKRIFT ges ut av Stiftelsen Hallands läns museer, Kulturmiljö Halland.

Detta är nr 9 i en löpande serie.

Postadress: Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad

Telefon: 035-19 26 00 *Fax:* 035-19 26 26 *E-post:* kansli@kulturmiljohalland.se

Redaktör: Anne Carlie

Omslag och bilder om inget annat anges: Johanna Carlie

Grafisk formgivning: Thomas Hansson

Bildbearbetning: Staffan Hyll

Svensk lektör: Stefan Larsson

Dansk lektör: Per Ole Rindel

Engelsk språkgranskning: Alan Crozier

Tryck: Grahns Tryckeri, Lund 2009

Lantmäteriets märkning: ©Lantmäteriet: Ärende nr MS2006/02316

© Kulturmiljö Halland och respektive författare.

Författarna ansvarar själva för artiklarnas innehåll.

ISSN-1102-7290

Innehåll

Anne Carlie

Käringsjön – en av järnålderns rituella platser: inledande kommentarer kring boken och projektet	7
---	---

DEL 1

FORSKNINGSLÄGE OCH PERSPEKTIV	15
-------------------------------	----

Anne Carlie

Järnålderns offerplatser i retrospektiv: ett arkeologiskt perspektiv	17
--	----

Åsa Berggren

Offerbegreppet i arkeologin – tolkningar och perspektiv	33
---	----

Maths Bertell

Lin och vit kvarts. Jämförelse som redskap och analogins förföriska lockelse	51
---	----

DEL 2

RITUELLA PRAKTIKER – TRADITION, VARIATION OCH FÖRÄNDRING	65
--	----

Aase Gylldion

Tradition kontra impuls. Kollektiv offerskik i äldre jernalder på Sydvestfyn	67
---	----

Lena Nilsson

Häst och hund i fruktbarhetskult och blot	81
---	----

Karin Lindeblad & Maria Petersson

Riter vid berg, block och vatten. Om utgrävningarna vid Abbetorp i västra Östergötland	101
---	-----

Ole Stilborg

Vid vatten, sten och jord: studier av keramikoffer vid Käringsjön och andra lokaliteter i Halland och Östergötland	139
---	-----

DEL 3	
LANDSKAP OCH KOMMUNIKATIONER	181
<i>Leif Björkman</i>	
Vegetationsutveckling och markanvändning vid Käringsjön i Halland från neolitikum till tidig medeltid	183
<i>Lennart Carlie</i>	
Vägval under äldre järnålder	209
 DEL 4	
KULTPLATSEN SOM SOCIAL ARENA OCH MÖTESPLATS	223
<i>Anne Carlie</i>	
Käringsjön – en gammal fyndplats i ny belysning	225
<i>Britt-Mari Näsström</i>	
Vem var Nerthus? Spåren efter en gudinna	265
<i>Andreas Nordberg</i>	
Tid, tideräkning och talsymbolik i Adam av Bremens skildring av kulten i Uppsala	281
<i>Olof Sundqvist</i>	
Urordiska <i>erilaR</i> – en tidig kultledare i sydvästra Skandinavien	299
<i>Charlotte Fabech</i>	
Fra ritualiseret tradition til institutionaliserede ritualer	317



Lena Nilsson

Häst och hund i fruktbarhetskult och blot

* * *

Abstract: Horse and dog in fertility cults and sacrifices.

The purpose of this paper is to discuss different activities reflected in the bones from three ritual sites: Röekillorna, Rislev and Järrestad. The article concentrates on the horse and dog, illuminating similarities and differences in the usage of these animals over time. Activities such as animal offerings, butchering and meat consumption were clearly visible in the osteological material in various ways. Offal from butchery and meal preparation are common waste products in habitation sites, but in ritual connections this symbolizes something other than leftovers from ordinary housekeeping activities. One thing that is important to consider in the interpretational part is other ways of conceiving ritual than our own scientific way of thinking.

English revised by Alan Crozier.

* * *

Inledning

Djurben som påträffas i arkeologiska kontexter är fragment av levande djur som en gång i tiden, på olika sätt, var en del av den förhistoriska människans liv och leverne. Djuren utgjorde en källa till mat och kläder samt råmaterial till verktyg och smycken. En del djur användes som drag- och lastdjur såsom oxar och hästar. Andra, som hunden, vaktade gården, vallade fåren och apporterade bytet under jakten. Utöver dessa praktiska och ekonomiska funktioner var djuren också viktiga som symboler involverade i olika former av rituella aktiviteter. De rituella handlingarna under järnålder tycks ha ägt rum på olika typer av platser inte bara vid våtmarker utan också i hus, gropar samt brunnar på de enskilda gårdarna och på centrala platser.

När det gäller kontext och miljö kan man skönja både kontinuitet och förändring under järnålder. Nedläggelser av djur och måltidsrester i våtmarker var vanligt fram till och med folkvandringstid då de kollektiva rituella aktiviteterna flyttade närmare bebyggelsen och storgårdarna. Ritualer utförda inom den privata sfären avspeglar sig med stor sannolikhet i innehållet i de gropar, både utanför och inne i husen, som under hela järnåldern användes för nedläggelser av hela och/eller delar av djur för olika syften och då inte bara för vanligt hushållsavfall. I byggnadskulten var de rituella nedläggelserna av djur förknippade med de stolpbyggda långhusen under äldre järnålder fram i folkvandringstid, men vid övergången till vendeltid användes vanligtvis grophuset för deposition av djuroffret (Carlie 2004:108).

Djurbenen i de rituella kontexterna vittnar om olika typer av handlingar eller snarare behandlingar av djuren. En del djur har deponerats hela medan andra styckats i mindre delar. I en del fall har endast kraniet varit föremål för offrandet. På vissa rituella platser har man både slaktat djuret, tillagat och konsumerat köttet för att därefter deponera resterna tillsammans med andra hela djur, större eller mindre delar av djur och människor samt föremål. Syftet med användandet av djur i ritualer tycks variera från plats till plats även om samma arter och en del av kategorierna förekommer i olika typer av kontexter.

Människans syn på och relation till djuren har varierat under årtusendenas lopp. Vår förståelse av detta är färgad av vår egen relation till djur och den föreställningsvärld som råder i det samhälle vi lever i. Synen på djur i Skandinavien och i övriga Västeuropa bygger på den judisk-kristna och klassiska indelningen av oss och djuren i kategorierna mänsklig respektive icke-mänsklig (Ingold 2000). Denna indelning av djur och människor är sällan överförbar på förhistoriska kulturer. Många nu levande jägare/samlare och herdefolk runt om i världen har en helt annan syn på relationen mellan människa och djur än vi, nämligen att djuren medverkar i samma värld som de själva, d.v.s. djur och människor är likvärdiga. Det är viktigt att ha dessa olika synsätt i åtanke när vi tolkar benmaterial från förhistoriska kontexter med tanke på djurens symboliska betydelse i rituella sammanhang. Målet med min artikel är att med hjälp av benmaterialen belysa såväl kontinuitet som förändring i aktiviteter och användandet av djuren på olika rituella platser under järnålder. Jag har valt ut tre platser (fig. 1), två våtmarker, Röekillorna i Skåne (Stjernquist 1997) och Valmose-Rislev på Själland (Ferdinand & Ferdinand 1961) samt en storgård vid Järrestad i Skåne (Nilsson 2003). Urvalet av platser grundas på den stora mängden ben och relativt goda redovisningar av benmaterialen.



Fig.1. Sydsandinavien med aktuella platser utsatta. Karta: Staffan Hyll.

Röekillorna, Valmose-Rislev och Järrestad

Anledningen till användandet av våtmarker av olika slag för rituella aktiviteter anses bl.a. vara vattnets betydelse som livgivare och som en länk till underjordens gudar och gudinnor samt även förfäder, vilka man får kontakt med genom offer av olika slag. Brunnar har använts för nedläggelser av offer under lång tid, företrädesvis yngre bronsålder och äldre järnålder (Backe, Edgren & Herschend 1993; Ullén 1995; Andersson 1998) med en viss kontinuitet in i yngre järnålder (Carlie 2002; Nilsson 2003; Björhem & Svahn 2005). Att vattnet och i synnerhet brunnen spelade en central roll som helig plats framgår av den norröna mytologin. I Snorres Edda kan vi läsa om de brunnar som fanns vid foten av asken Yggdrasils rötter. Urds brunn var en av dessa och ansågs vara mycket helig (Carlie 2002:674; Näsström 2002:118).

Röekillorna

Röekillorna är ett källsprång med rött järnhaltigt vatten beläget på Österlen i Skåne. Föremålen, som mestadels bestod av yxor av sten och flinta, järnknivar,

brynen samt lerkärl, visar att platsen har utnyttjats under lång tid, från tidig-neolitikum till och med romersk järnålder (Stjernquist 1997). I källsprånget påträffades dessutom en stor mängd både djur- och människoben. Djurbenen utgör den största fyndgruppen där häst och hund dominerar, men nötkreatur, får, svin och höna samt ett fåtal vilda arter inklusive fåglar är också representerade (Møhl 1997).

Valmose-Rislev

Valmosen vid Rislev är en svårtillgänglig mosse på södra Själland, några kilometer norr om Næstved (Ferdinand & Ferdinand 1961). Fyndmaterialet är litet och består av ett fåtal lerkärl, varav ett är komplett och daterar platsens utnyttjande till 400- och 500-talet. Ytterligare fynd var en sländtrissa, några träsaker och en tjuderpinne samt djurben. Häst och nötkreatur dominerar benmaterialet, men det finns även ben av får, hund och svin.

Järrestad

Järrestad ligger på Österlen, strax väster om Simrishamn i sydöstra Skåne. Vid de arkeologiska undersökningarna påträffades bebyggelse lämningar från olika tidsperioder bestående av bl.a. ett antal hallar, men det fanns även lämningar efter grophus och ett våtmarksområde med brunnar från vendel- och vikingatid (Söderberg 2003). Kring 800-talets mitt intensifierades aktiviteterna i våtmarksområdet då stora mängder skörbränd sten lades ut i våtmarken och sju brunnar anlades på samma plats under loppet av sjuttiofem till hundra år, d.v.s. från cirka 850 till början av 900-talet. Söderberg anser att de speciella brunnskonstruktionerna och platsfixeringen tyder på att brunnarna tillmätts en "helighet" (Söderberg 2003). Fyndmaterialet i brunnarna var litet och förutom djurbenen utgjordes det bl.a. av svarvade träskålar, ett lock till en svepask och en malsten samt ett halvt hängkärl. Vanligt hushållsavfall saknades.

Benmaterialen från Valmose-Rislev och Röekillorna har tolkats som rester efter aktiviteter vid en fruktbarhetskult (Ferdinand & Ferdinand 1961; Stjernquist 1997) och djurbenen från brunnarna i Järrestad har tolkats som avfall från rituella handlingar i samband med blot (Nilsson 2003).

Fruktbarhetskult och blot

Den första fråga man ställer sig är helt enkelt: vad går fruktbarhetskulten ut på och vilka handlingar ingår i denna? Inom arkeologisk forskning har fynd av

föremål, djurkroppar och djurben i form av måltidsrester samt människoben i framför allt våtmarker av olika slag tolkats som spår efter aktiviteter utförda i en fruktbarketskult där man offrat saker och intagit gemensamma måltider (Ferdinand & Ferdinand 1961; Hagberg 1967; Stjernquist 1997). I Nationalencyclopedien kan man läsa att

”...föreställningen om fruktbarkhetens förutsättningar har hos utomeuropeiska folk ofta en religiös prägel och social förankring. Disharmoni mellan människor eller grupper och brutna förbindelser med gudaväsen eller förfädersandar anses blockera fruktbarkheten både hos människor och hos de resurser de lever av. Fruktbarkheten kräver en återförening, symboliskt och rituellt. Därför är fruktbarketskult i utomeuropeiska kulturer intimt förknippade med social harmoni och försoning.” (Jacobson-Widding 1992:67).

Det är svårt att utifrån litteraturen få fram mer detaljerade uppgifter om vilka handlingar som ingår i en fruktbarketskult, men underförstått tycks det röra sig om att få kontakt med gudar och/eller förfäder genom olika rituella handlingar.

Det vanligaste sättet att skapa kontakt med gudar och förfädersandar är ur religionshistorisk synvinkel att offra något såsom mat, dryck och/eller föremål. Detta kan då realiseras via gåvooffret och/eller kommunionsoffret. Gåvooffret kan också vara ett tackoffer i form av ett förstlingsoffer, där man till exempel ger vårens första kalv till gudarna (Näsström 2002:25). Om gåvooffret åtföljs av ett löfte kallas det för votivoffer i vilket det ingår ett löfte enligt *do ut es*-principen som innebär att den som ger gåvan förväntar sig en gengåva. I kommunionsoffret är gemenskapstanken viktig och uttrycks vanligtvis i en måltid där både människor och gudar deltar (Ibid: 26). En speciell del av offret såsom fett, inälvor eller andra delar av djur reserveras ofta för gudarna.

Bloten kunde vara antingen offentliga eller privata och målet var att åstadkomma bl.a. fruktsamhet, god hälsa, gott liv, fred och harmoni för folk och få samt mellan människorna och makten. Det förekom olika sorters blot och en del var årstidsbundna till sommar- respektive vinterhalvåret. På våren blotade man för att hälsa sommaren och på hösten blotade man för att hälsa vintern. De privata bloten, t.ex. alvblotet, som var en lokal högtid firades hemma på gårdarna och leddes av husmor. De offentliga bloten utspelades på större kultplatser med någon form av helgedom såsom en hall, vilken ofta var förknippad med en tingsplats (Ström 1985:7). De djur som offrades under bloten var vanligtvis hästar och grisar (Steinsland & Meulengracht Sørensen 1998:74ff). I mytologin associeras både hästen och grisen med gudar som Frej och Oden. Den information vi har om blotet kommer från de norröna källorna och förknippas främst med vikingatiden.

Vilka djur finns representerade i rituella kontexter?

Det var framför allt gårdens tamdjur som användes i de rituella handlingarna som förknippas med fruktbarhetskult och blot. Vilda djur är sällsynta i dessa sammanhang. Djurhållningen under både äldre och yngre järnålder baserades generellt på nötkreatur och får med svinhållning som komplement. Relationen mellan djurarterna varierade dock regionalt beroende på bebyggelsens placering i landskapet och tillgången på bete (Nilsson 2006).

Boskapen var en ekonomisk tillgång, en basresurs som användes som kött- och mjölkdjur samt som dragdjur. Man utnyttjade även olika delar av djuren som råmaterial. Ägande av boskap var ett mått på välstånd och status som också gav möjligheter till socialt inflytande. I den förkristna myten tillskrivs kon en central roll i skapelseberättelsen, då den med sin mjölk gav liv åt de första gudarna, Ymer och Bure (Näsström 2002:212).

Fåret var också en viktig ekonomisk resurs som inte bara utnyttjades till kött- och mjölkproduktion utan också var en viktig ullproducent. Dess ekonomiska betydelse varierade något beroende på var i landet man befann sig. Får och get är osteologiskt svåra att skilja åt, men den ringa mängden ben av get i de skånska boplatismaterialen från både äldre och yngre järnålder indikerar att det på varje enskild gård bara fanns ett fåtal getter i jämförelse med antalet får. Detta beror med stor sannolikhet på att tillgången på bete var stor i Skåne. Fåret finns inte representerad i den förkristna mytologin utan där är geten mer framträdande. Det är till exempel två getter, Tanngnjost och Tanngriske, som drar Tors vagn när han far över himlavalvet med sin hammare (Snorres Edda, *Gylfaginning* kap. 21 och 39).

Under äldre järnålder var svinet inte lika ekonomiskt betydelsefullt som boskap och får, men under yngre järnålder ökar svinhållningen markant speciellt i Skåne. Denna förändring berodde på att bokskogarnas utbredning var som störst vid den här tidpunkten (Welinder m.fl. 1998:370; Nilsson 2006:61). Svinet är vanligt förekommande i den förkristna mytologin, bland annat som galten Särinner som slaktades och koktes varje kväll för att mätta krigarna i Valhall. Det förknippas också med kärlekens och fruktbarhetsgudinnan Freja som ibland även kalls Sýr (sugga).

Hästen användes som riddjur, pack- och dragdjur samt vid jakt och krigsföring. Den var även en symbol för rikedom. Hästarna var små till växten, cirka 120 till 140 cm i mankhöjd. Detta är i storlek med dagens islandshästar och gotlandsruss. Hästben förekom i hushållsavfallet på boplatser i form av slakt- och måltidsrester, vilket visar att hästkött konsumerades om än i små mängder (Welinder, Pedersen & Widgren 1998: 371; Nilsson 2006:61). I de förkristna myterna

var hästen vanligt förekommande och förknippades med olika gudar såsom Frej och Oden. Till Frej offrade man hingstar liksom galtar och tjurar vid blot under höst och vinter för att främja fruktbarheten hos både djur och människor. Till krigsguden Oden offrade man hästar vid bloten och genom förtäringen av köttet från svin, nötkreatur och hästar tog man del i gudens styrka (Onsell 1990:198).

Hunden användes framförallt som vakt- och vallhund, men den var även med på jakten. Hundens storlek varierade mycket under järnålder, men vanligast var de mellanstora hundarna med en mankhöjd på 40–55 cm. I sällsynta fall har skelett från större hundar påträffats i gravar och brunnar (Nilsson 2006). De stora hundarna har varit av en primitiv vinthundtyp med en mankhöjd på cirka 65–70 cm. I den förkristna mytologin är hunden en sällsynt djurart och finns endast namngiven i form av odjuret Garm som vaktade underjorden Hel. Hunden som offerdjur är dock känd från de skriftliga källorna, t ex i Adam av Bremens skildring av offerfesten vid Uppsala (Adam av Bremen kap. 27).

Djuren i Röekillorna, Valmose-Rislev och Järrestad

De djurarter som fanns representerade i Röekillorna, Valmose-Rislev och Järrestad var de djur som användes i det vardagliga livet på gårdarna, d.v.s. nötkreatur, får, svin, häst och hund (tabell. 1). Vilda djur, fåglar och fiskar var mer sällsynta i rituella sammanhang. Det är problematiskt att göra jämförelser mellan materialen eftersom mängden ben i Rislev är baserat på minsta antalet individer medan Röekillorna och Järrestad är baserade på antalet fragment. Det som är gemensamt för alla tre platserna är att hästen dominerar materialen. Ett utmärkande drag för Röekillorna är att hunden är nästan lika välrepresenterad som hästen. I Rislev tycks nötkreatur och får vara de efter hästen vanligaste offerdjuren. Den tydligaste skillnaden mellan platserna är den ringa mängden hundben i Järrestad. På denna plats har nötkreatur och svin haft en större betydelse än hunden i de rituella aktiviteterna.

Det finns dock tydliga skillnader mellan vanligt boplätsavfall och benrester i våtmarkerna och brunnarna. Dessa skillnader visar sig dels i den kvantitativa fördelningen mellan arterna och dels i fördelningen av benslag som i sin tur avspeglar själva användandet av djuren i olika aktiviteter. Boplätsmaterialen från äldre järnålder domineras oftast av nötkreatur och får medan nötkreaturens betydelse minskade något under yngre järnålder till förmån för får och svin (Welinder, Pedersen & Widgren 1998; Nilsson 2006). Fynden av djurben i de här utvalda rituella kontexterna består vanligtvis av obrända ben, men rester efter brända djur förekommer också i enstaka fall och framför allt i hus.

ART	RÖEKILLORNA	VALMOSE-RISLEV*	JÄRRESTAD
Häst	1280	12	164
Nötkreatur	770	7	125
Får, får/get	600	5	29
Svin	77	3	54
Hund	1223	3	1

* antal individer; övriga antal fragment

Tabell 1. Sammanställning över de mest frekventa arterna i Röekillorna, Valmose-Rislev och Järrestad.

Rituela aktiviteter

De handlingar som underförstått kommer fram i tolkningarna (Ferdinand & Ferdinand 1961; Stjernquist 1997; Nilsson 2003) är att man har offrat djur och föremål samt att man slaktat djur och ätit köttet i gemensamma måltider. För att kunna urskilja offrade djur i benmaterialen måste man undersöka vilka arter som finns representerade i de identifierade offerkontexterna och vilka delar av djuren som påträffades på platsen. Det är också viktigt att undersöka om djuren är slaktade eller inte och om det förekommer rester efter måltider.

Djuroffer i våtmarker och brunnar

Är det möjligt att utifrån benmaterialen återskapa några av de aktiviteter som kan ha ingått i en fruktbarhetskult och ett blot under järnålder? De benrester efter djurkroppar som påträffas i rituella kontexter varierar från hela skelett till enstaka ben av olika slag som i den arkeologiska litteraturen (Hagberg 1967; Stjernquist 1984; Grant 1991; Hill 1995; Whitcher Kansa & Campbell 2004) vanligtvis indelas i följande kategorier:

- hela skelett
- kranier och/eller underkäkar
- huvud och fötter
- köttfattiga och köttrika ben

Dessa kategorier kan även appliceras på icke-rituella material, men om flera av grupperna sammanfaller på en och samma plats kan det indikera att aktiviteterna utförts i ett annat syfte än det vardagliga arbetet.

Hunden och hästen tycks ha haft en framträdande roll i olika typer av ritualer som försiggått både i våtmarker och nära gårdsbebyggelsen under den här

perioden. Benresterna efter dessa djur visar att de har använts på olika sätt i ritualerna. Skelettresten av hela djur, framför allt hundar var vanligt förekommande under äldre järnålder, men under yngre järnålder märks en tydlig skillnad i det att inslaget av kranier och underkäkar ökar i jämförelse med äldre järnålder. När det gäller byggnadsoffer ökar även deponeringen av enstaka ben från större djur (Carlie 2004:135f).

Hund: Under hela järnåldern har såväl hela hundar som kranier och/eller underkäkar av hundar nedlagts som offer i våtmarker och brunnar. Depositioner av hundben i dessa kontexter kan vara ett exempel på offer till underjordens gudar, något som var vanligt bland kelterna (Green 1992:112). I keltarnas föreställningsvärld symboliserade hunden inte bara döden utan också helande och fertilitet.

I både Röekillorna och Valmose-Rislev påträffades hela skelett av hundar (fig. 2), vilket visar att deposition av hela djur ingick i de rituella aktiviteterna på dessa platser (tabell 2). Det finns inga spår av slakt eller styckning i form av skärmärken på hundbenen, vilket betyder att hundar inte ingått i de rituella måltiderna. Det går inte att fastställa hur hundarna har bragts om livet, eftersom även slagmärken på kranier saknas. Ett förslag är att de har blivit hängda och ett annat att det rörde sig om självdöda hundar (Ferdinand & Ferdinand 1961).

I Röekillorna påträffades rester efter minst 10 hundar i olika åldrar och kön. En del av hundarna var ovanligt stora, d.v.s. i storleksordningen pointer eller setter med en mankhöjd på 60 cm. De flesta var dock mellanstora hundar jämförbara med grönländska slädhundar (Møhl 1997). Hundskeletten var som regel intakta och ett fåtal påträffades med benen i anatomiskt riktigt läge. Ytterligare belegg för att hundarna nedlagts hela är avsaknaden av skärmärken och närvaron av tåben, även klofångarna.

I Valmosen vid Rislev återfanns rester efter tre hundar, varav ett fullständigt skelett av en två år gammal tik. Av de andra två hundarna identifierades ett kranium med underkäke och ett lårben som tillhört en gammal tik och ett skelett utan fötter från en cirka ett år gammal hanhund (Ferdinand & Ferdinand 1961).

I Järrestad påträffades endast ett skulderblad av hund i en av brunnarna, vilket indikerar att hunden hade en underordnad betydelse i de rituella handlingarna på denna plats (Nilsson 2003).

De likheter som avspeglas i materialen är att de flesta hundarna i de båda våtmarkerna hade deponerats hela oberoende av ålder och kön. Den tydligaste skillnaden mellan platserna är att det i Järrestadbrunnarna endast påträffades ett ben av hund.

Häst: Hästen hade något av en särställning i den fornnordiska religionen och kulten, vilket är väldokumenterat både arkeologiskt och i skriftliga källor

(Carlie 2002:124; Nilsson 2006:68ff). Hästen har använts på olika sätt beroende på syftet med den ritual den har ingått i. Rester av hästar har påträffats i t.ex. brandgravar från yngre järnålder, speciellt i Mälardalsområdet (Sten & Vretemark 1988), men hästen har även använts i olika ritualer på boplatser (Carlie 2002:124ff). Ett exempel på det senare är depositionen av en hästs huvud och fötter i en grop framför ingången till ett folkvandringstida hus på Sorte Muld, Bornholm (Klindt-Jensen 1957:143-149). Som framgår av tabell 3 deponerades inte bara hela djur och vissa delar av hästen utan man konsumerade även köttet vid speciella tillfällen.

I Röekillorna har benfragment från 13 hästar identifierats. De slaktade och offrade hästarna bestod både av hingstar och ston, unga som gamla (Møhl 1997). Benen påträffades i olika kombinationer, dock inte i lika distinkta sammansättningar som i Rislev, vilket kan bero på att vattnet i källsprånget har rört om och flyttat på benen. En del ben har också spår av hundnag och trampmärken, vilket visar att benen legat ytligt och tillgängliga för hundar att gnaga på och för djur och människor att trampa på. Tre av hästarna i Röekillorna var deponerade endast med fotbenen, dvs metapodier och tåben. Sex hästar i olika åldrar tycks ha nedlagts hela, vilket baseras på att alla kroppsregioner finns representerade och att samtliga ben i dessa koncentrationer saknar slaktspår. Fem av dessa hästar är ston. Benresterna efter de övriga hästarna utgörs till stor del av ben med skärmärken och mägspaltningsspår, d.v.s. måltidsrester.

I Valmose-Rislev påträffades rester av totalt 12 hästar, representerade av olika kombinationer av ben. Hälften av hästarna utgjordes av ett kranium med underkäke och fyra fötter (fig. 3) samt i en del fall delar av tungbenet och/eller några svanskotor. I ett av dessa fall hade man skurit av svansen från femte kotan och lagt den mellan underkäkshalvorna. Av fyra hästar påträffades endast koncentrationer av ben från fyra fötter som i ett fall deponerats tillsammans med 15 svanskotor från flera individer. Elva av de 15 svanskotorna tillhörde dock en och samma häst. En häst representerades av sex fotben från ett bakben samt ett fotben av ett framben och möjligtvis två svanskotor. Den tolfte hästen bestod av fragmenterade och mägspaltade rörben som låg tillsammans med ytterligare ben från flera individer. Benen låg mycket utspridda och det saknades ben från kraniet, fötterna och svansen (Ferdinand & Ferdinand 1961).

Sammansättningen av hästbenen i de vikingatida brunnarna i Järrestad ser något annorlunda ut, så till vida att större delen av fragmenten består av kranier och underkäkar (Nilsson 2003). Ett kranium av en gammal hingst var mycket vittrat, medan en underkäke som tillhört ytterligare en åldersstigen häst var

SAMMANSÄTTNING	RÖEKILLORNA	VALMOSE-RISLEV	JÄRRESTAD
Helt skelett	X	X	-
Kranium och/eller underkäke	X	X	-
Enstaka ben	-	-	X

Tabell. 2. Olika kategorier av hundben påträffade i Röekillorna, Valmose-Rislev och Järrestad.

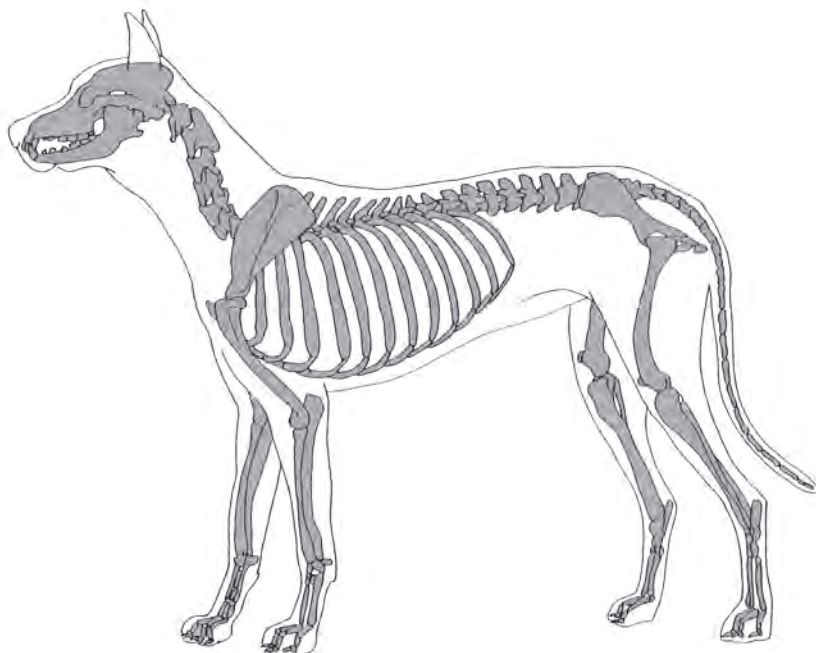


Fig. 2. Helt skelett av hund. Illustration Annika Jeppsson. Digital bearbetning: Staffan Hyll.

SAMMANSÄTTNING	RÖEKILLORNA	VALMOSE-RISLEV	JÄRRESTAD
Helt skelett	X	-	-
Kranium och fötter	X	X	-
Kranium och/eller underkäke	-	-	X
Måltidsrester	X	X	X

Tabell 3. Olika kategorier av hästben påträffade i Röekillorna, Valmose-Rislev och Järrestad.

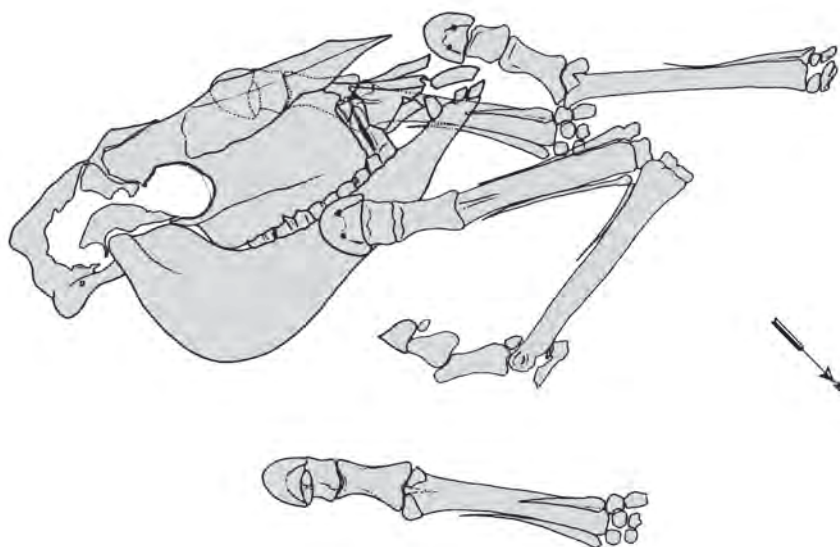


Fig. 3. Kranium och fötter av häst från Vestervigboplatsen på nordvästra Jylland. Teckning efter Klindt-Jensen 1957:143.

mycket välbevarad (fig. 4). Övriga ben utgörs mestadels av måltidsrester och en mindre del slaktavfall. Det är omöjligt att se något mönster i benmaterialet från brunnarna, eftersom endast ett fåtal ben, bl.a. en underkäke av nötkreatur påträffades *in situ*. Alla kranier och underkäkar har dock tolkats som speciella rituella depositioner.

På samtliga tre platser fanns det benrester efter måltider, som har inneburit förtäring av hästkött. En annan likhet mellan platserna är att det inte tycks finnas något urval av speciella hästar, utan man har använt såväl gamla som unga individer oavsett kön. Själva hästofferet skiljer sig mellan platserna på så sätt att det i våtmarkerna var vanligast att deponera hela djur och kranier tillsammans med fötterna. I brunnarna offrade man kranier och underkäkar.

Slakt av häst

Slakten består av flera olika moment från själva dödandet av djuret, flående och styckning av kroppen samt filéande till mägspaltning, vilket avspeglar sig i skärmärken och slagmärken på benen (fig. 5). Avhudningen lämnar ofta spår på kraniet och fotbenen medan skärmärken från styckningen visar sig på benens



Fig. 4. Underkäke av häst. Från Järrestad. Foto: Lena Nilsson.

ledändar. Märken som är lokaliserade på skaftet en bit under eller ovanför ledändarna har tillkommit när man skurit bort köttet från benen.

En mindre del av hästbenen i Röekillorna har spår från olika slaktmoment, framför allt styckning, vilket framgår av skärmärken i den övre änden av både mellanhands- och mellanfotsbenen. Placeringen av skärmärkena visar att fötterna har avskiljts från resten av fram- och bakbenet i den här leden (Møhl 1997). Några av mellanhands-/fotsbenen har också slagmärken efter mörghalspaltning. Ett par ryggkotor från en unghäst saknar tagguskotten som skurits bort eller brutits av. Detta indikerar att hästen har styckats för konsumtion av köttet. Ytterligare bevis för detta är ett fåtal långa rörben med slagmärken efter mörghalspaltning.

Samtliga hästkranier i Rislev var krossade i pannan, förmodligen genom ett bedövningsslag i samband med slakten. Käkar och tandrader var hela, men tungan har sannolikt skurits bort före nedläggelsen i mossen, eftersom den centrala delen av tungbenet saknas. Vid flåningsmomentet har de yttersta svanskottorna skurits bort medan de fyra första köttrika kotorna har ingått i måltiderna. Tydliga skärmärken på fotbenen visar att fötterna genomgående var avskurna mitt i hand- och fotroten. Häl- och språngben saknas helt, vilket betyder att styckningen har skett nedanför dessa ben i bakfoten. Denna styckning har med stor sannolikhet skett i samband med flåningen av hästarna och då har man låtit hand- och fotrotsben sitta kvar i skinnet (Ferdinand & Ferdinand 1961:62).

Hästbenen i de vikingatida brunnarna i Järrestad utgjordes mestadels av fragment från kranier och underkäkar som saknade spår av slakt. En del av de köttrika benen har dock filletteringsmärken, som visar att köttet skurits bort (Nilsson 2003).

Måltider

Intagandet av rituella måltider kan generellt sägas vara en kvarleva från stenåldern och konsumtionen av hästkött i samband med vissa rituella aktiviteter har kontinuitet från åtminstone äldre järnålder fram i vikingatid. Måltidsresterna består vanligtvis av ben från de köttrika delarna av djuren d.v.s., långa rörben, revben, kotor och benen i skulder- och bäckengördlarna (fig. 6).

Slaktspåren på benen från de köttrika delarna av djuren i Röekillorna, Valmose-Rislev och Järrestad vittnar om både styckning och bortskärande av kött samt mägspaltning. Detta förfarande gäller inte bara hästen utan också nötkreatur, får och svin på samtliga platser.

Nötkreatursbenen i Röekillorna är mycket fragmenterade och består till största delen av måltidsrester. Även ben av unga individer är mägspaltade, vilket är mycket ovanligt på grund av att den röda mægen i ungdjursbenen inte är god att äta. Det finns ingenting som tyder på att nötdjuren har deponerats hela eller i större delar.

I Rislev utgör en övervägande del av nötbenen av måltidsrester. Liksom i Röekillorna har ben från ungdjur mägspaltats. Spridningen av benen visar att djuren nedlagts i benkoncentrationer omfattande varsitt djur. Ett treårigt nötdjur hade deponerats på liknande sätt som hästarna, med huvud och fötter, dock med skillnaden att benen av nötkreatur var mycket mer fragmenterade och mägspaltade.

I Järrestadbrunnarna bestod benen från nötkreatur till största delen av slakt- och måltidsrester. Fragmenten från kranier och underkäkar var dock relativt vanligt förekommande och har tolkats som offer i samband med blotet (Nilsson 2003).

Kontinuitet och förändring i rituella handlingar under järnålder

Syftet med artikeln var att ta reda på vilka aktiviteter som avspeglades i benmaterialen och om de skulle kunna knytas till rituella handlingar i samband med fruktbarhetskult och blot. Det kan dock vara svårt att med dagens vetenskapliga sätt att tänka, förstå hur djuren och deras kroppsdelar kunde ha en symbolisk och andlig betydelse. Den förkristna religionen var en naturreligion med olika trosföreställningar, mytbildningar och kulturer. Den var också polyteistisk med såväl manliga som kvinnliga gudar. Människorna var jämställda med djuren och naturen till skillnad från idag då vi anser oss stå över både djur och natur.

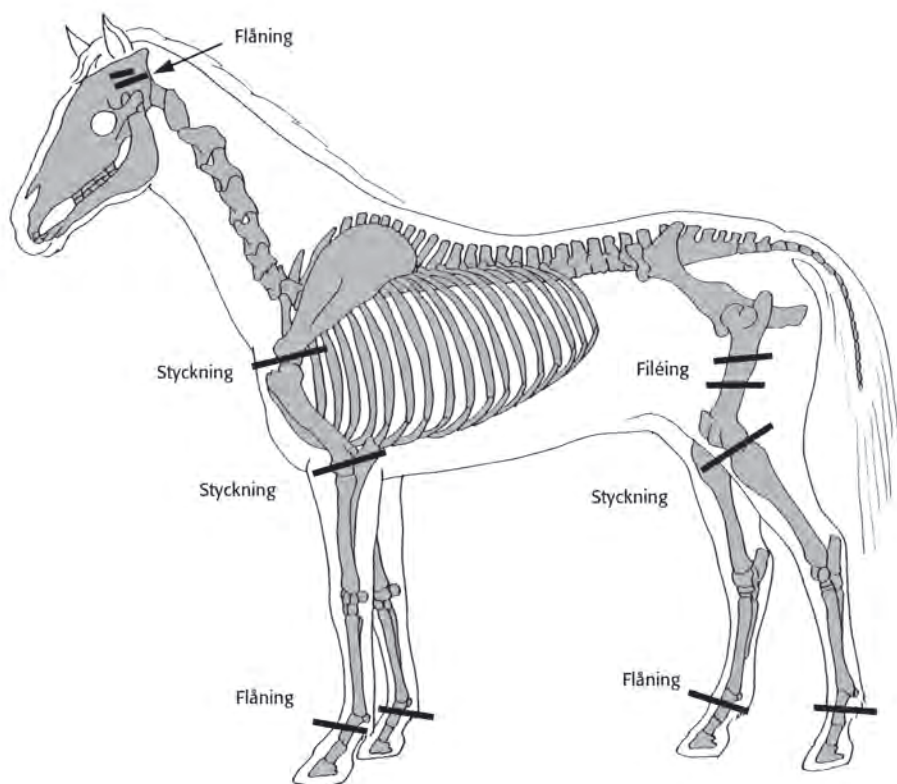


Fig. 5. Exempel på skärmärkenas placering på benen i samband med olika slaktmoment. Illustration Annika Jeppsson. Digital bearbetning: Staffan Hyll.

Den fornnordiska religiösa världsbilden påminner mycket om de föreställningar som vi möter hos många av dagens traditionella jordbrukssamhällen, d.v.s. en tro på att övernaturliga makter har kontroll över fruktbarheten hos både djur och människor samt goda skördar (Carlie 1999:8). För att blidka dessa makters välvilja och försäkra sig om fortsatt välstånd var det nödvändigt att utöva olika typer av offer och andra rituella handlingar såsom intagandet av måltider tillsammans med gudarna på utvalda platser och under speciella former.

Våtmarkerna Röekillorna och Valmose-Rislev var liksom storgården i Järrestad sådana utvalda platser där man utförde rituella handlingar i form av djuroffer och kollektiva måltider. Även om man övergav de i utmarkerna liggande våtmarkerna under yngre järnålder tycks vattnet ha haft en fortsatt betydelse i kulten eftersom brunnar ofta utnyttjades i samband med rituella handlingar och

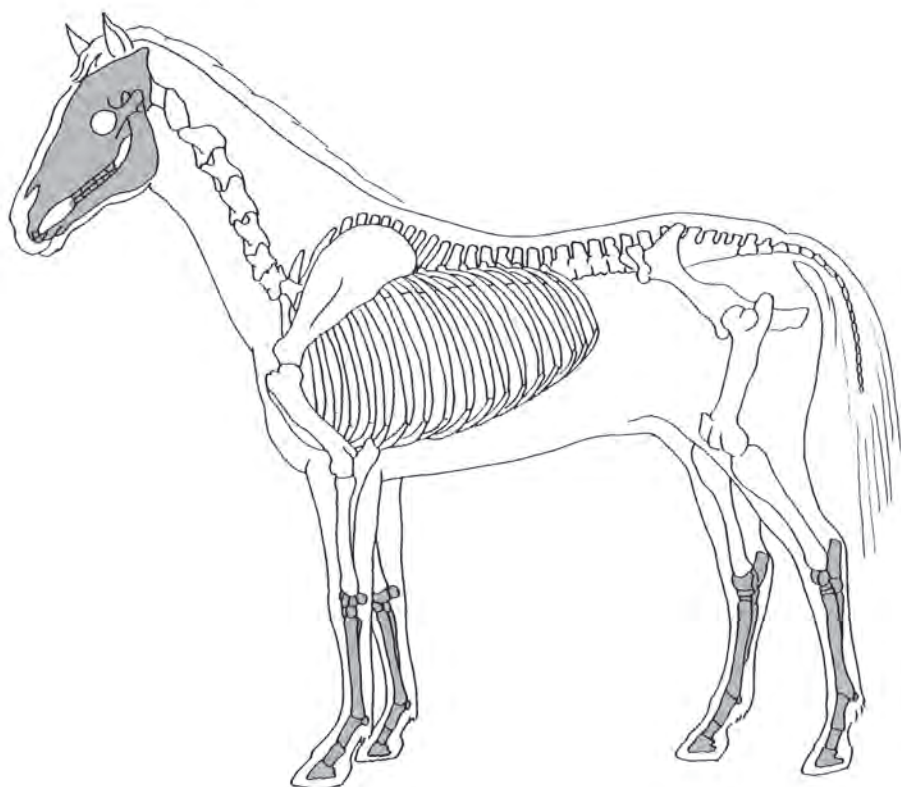


Fig. 6. Skelett av häst med indelning i köttfattiga (gråa) respektive köttrika delar (vita). Illustration Annika Jeppsson. Digital bearbetning: Staffan Hyll.

då inte bara på storgårdar utan också på mindre gårdar. De aktiviteter som avspeglar sig i benmaterialen från Röekillorna, Rislev och Järrestad är som framgått av texten ovan: djuroffer, slakt och måltider.

Själva djuroffret ändrade karaktär från att under äldre järnålder ha omfattat hela djur samt huvud och fötter till att under yngre järnålder mestadels bestå av kranier och underkäkar. I de undersökta materialen skiljer sig hunden från hästen som offerdjur främst genom att de inte har slaktats. Hundbenen har inte i något fall märken efter flåning, styckning eller mörghspaltning. Det finns inte heller några märken som visar att man skurit bort köttet för konsumtion. En av hundarna i Rislev saknar dock fötterna, vilket kan vara ett bevis för att man har tagit tillvara skinnet. Hunden som offer i andra rituella kontexter såsom hus och stormannagravar fortsätter dock under yngre järnålder. I stormannagravarna var även hästar och rovfåglar vanligt förekommande offerdjur. En

annan centralplats där hunden har haft en framträdande roll i rituella sammanhang är Borg i Östergötland, där hundkranier påträffades på den stenlagda gårdsplanen och inte i brunnar (Nielsen 1996:100).

Hästens betydelse som offerdjur visar på en kontinuitet från fruktbarhetskult till blot, medan hundens medverkan i ritualen åtminstone i Järrestad tycks ha minskat betydligt. Svinet verkar ha spelat en viktigare roll i blotet än hunden på denna plats. Hästen användes inte bara som offer, utan hästköttet konsumerades också vid gemensamma måltider. Konsumtionen av hästkött i rituella sammankomster tycks ha kontinuitet under hela järnåldern och detta till trots för att måltidsrester av häst blir alltmer sparsamma i boplatsmaterialen under yngre järnålder. Denna bild stärker tolkningen att hästkött nästan enbart konsumerades i rituella sammanhang under den här tiden.

Avslutningsvis kan sägas att både djuroffret och de kollektiva måltider som avspeglas i benmaterialen från Röekillorna, Valmose-Rislev och Järrestad indikerar en kontinuitet i rituella handlingar från fruktbarhetskult under äldre järnålder till blot under vikingatid. Fruktbarheten var med stor sannolikhet ytterst viktig för både människor och djur under järnåldern för samhällets överlevnad. I ett samhälle där i princip alla människor tar sin näring av naturen är det ganska naturligt för människor att tro att avkastningen från både växter och djur ligger i händerna på högre makter, som man måste blidka genom offer och gemensamma måltider.

Tack

Jag vill varmt tacka Anne Carlie för inbjudan till konferensen och för värdefulla synpunkter på texten. Ett tack riktas också till Annica Cardell för ypperliga kommentarer till texten.

Referenser

- Adam av Bremen. *Historien om Hamburgerstiftet och dess biskopar*. 1984. Översatt av Emanuel Svenberg. Utgiven av Samfundet Pro Fide et Christianismo. Stockholm: Properius Förlag.
- Andersson, K. 1998. Sakralt eller profant – ett tolkningsförslag till det osteologiska materialet från Tibble, Litslena sn. I: Andersson, K. red. *Suinonum hinc civitates. Nya undersökningar kring Norra Mälardalens äldre järnålder*. OPIA 19, s. 239–262, Uppsala: Institutionen för Arkeologi och antik historia, Uppsala Universitet.
- Backe, M., Edgren, B. & Herschend, F. 1993. Bones thrown into a Water-hole. I: Arwidsson, G., Hansson, A-M., Holmquist Olausson, L., Johansson, B.M. Klockhoff, M., Lidén, K & Nordström, H-Å. red. *Sources and Resources. Studies in honor of Birgit*

- Arrhenius. PACT, 38 1993, s. 327–342, Rixensart: Pact Belgium: conseil de l'Europe.
- Björhem, B. & Svahn, B. 2005. *Öresundsförbindelsen. Fredriksberg 13A-D. Rapport över Arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 23 & 24. Malmö: Malmö Kulturmiljö.
- Carlie, A. 1999. I fruktbarhetens tecken. Kultplatser och offertraditioner i fruktbarhetens tecken under äldre järnålder – ett regionalt perspektiv utgående från Västsverige. *Utskrift nr 6*, s. 5–31.
- Carlie, A. 2002. Gård och kultplats. Om bruket av offerhandlingar på en yngre järnåldersgård i Hjärup, sydvästra Skåne. I: Carlie, A. red. *Skånska regioner. Tusen år av kultur och samhälle i förändring*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 40, s. 653–679, Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- Carlie, A. 2004. *Fortida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 57. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- Ferdinand, J. & Ferdinand, K. 1961. Jernalderofferfund i Valmose ved Rislev. *KUML 1962 Årbog for jysk arkæologisk Selskab*, s. 47–90.
- Grant, A. 1991. Economic or symbolic? Animals and ritual behaviour. I: Garwood, P, Jennings, D, Skeates, R and Toms, J. red. *Sacred and profane: proceedings of a conference on archaeology, ritual and religion, Oxford 1989*. Oxford University Committee for Archaeology Monograph No. 32, s. 109–114, Oxford: Oxford Books.
- Green, M. 1992. *Animals in Celtic life and Myth*. London: Routledge.
- Hagberg, U-E. 1967. *The Votive Deposits in Skedemosse Fen and their Relation to the Iron-Age settlement on Öland, Sweden*. The archaeology of Skedemosse. Bd I-II. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Hill, J.D. 1995. *Ritual and rubbish in the Iron Age of Wessex*. A study on the formation of a specific archaeological record. BAR British Series 242. Oxford: Tempus Reparatum.
- Ingold, T. 2000. *The perception of the environment. Essays in livelihood, dwelling and skill*. New York: Routledge.
- Jacobson-Widding, A. 1992. Fruktbarhetskult. I: *Nationalencyklopedien Band 7*, s. 67. Höganäs. Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Klindt-Jensen, O. 1957. Hoved og Hove. *KUML 1957. Årbog for jysk arkæologisk Selskab*, s. 143–149.
- Møhl, U. 1997. The human and animal bones from Röekillorna in Hagestad - zoological light on sacrificial practices. I: Stjernquist, B. *Röekillorna spring. Spring-cults in Scandinaviaian Prehistory*. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, LXXXII, s. 123–153, Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

- Nielsen, A.-L. 1996. Pagan Cultic and Votive Acts at Borg. An expression of the Central-Significance of the Farmstead in the Late Iron Age. In: Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. red. *Visions of the past, Trends and traditions in Swedish medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet Skrifter nr 24, Stockholm. Almqvist & Wiksell International.
- Nilsson, L. 2003. Blóta, Sóa, Senda. Analys av djurben. I: Söderberg, B. red. *Järrestad. Huvudgård i centralbygd*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 51, s. 287–308. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- Nilsson, L. 2006. *Djur och människor längs vägen. Öresundsförbindelsen och Arkeologin*. Malmöfynd Nr 9. Malmö: Malmö Kulturmiljö.
- Näsström, B.-M. 2002. *Blot. Tro och offer I det förkristna Norden*. Stockholm: Norstedts.
- Onsell, B. 1990. *Jordens Moder i Norden*. Helsingborg. Carlssons Bokförlag.
- Snorres Edda. 1999. Översättning från isländskan och inledning av Karl, G. Johansson och Mats Malm. Stockholm: Klassikerförlaget.
- Steinsland, G. & Meulengracht Sørensen, P. 1998. *Människor och makter i vikingarnas värld*. Stockholm: Ordfront förlag.
- Sten, S. & Vretemark, M. 1988. Storgravsprojektet – osteologiska analyser av yngre järnålderns benrika brandgravara. *Fornvännen* 83, s. 145–156.
- Stjernquist, B. 1997. *The Röekillorna spring. Spring-cults in Scandinavian Prehistory*. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, LXXXII. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Ström, F. 1985. *Nordisk hedendom. Tro och sed i förkristen tid*. Arlöv: Esselte Studium.
- Söderberg, B. 2003. Järnålderns Järrestad. Bebyggelse, kronologi, tolkningsperspektiv. I: Söderberg, B. 2003. red. *Järrestad. Huvudgård i centralbygd*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 51, s. 109–174. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- Ullén, I. 1995. Bronsåldersbrunnen i Apalle – en arkeologisk diskussion. I: *Om brunnar – Arkeologiska och botaniska studier på Häbolandet*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska Undersökningar. Skrifter 19, s. 9–27, Stockholm: Sandlund & Co.
- Welinder, S., Pedersen, E.A. & Widgren, M. 1998. *Det svenska jordbrukets historia. Del 1. Jordbrukets första femtusen år, 4000 f.Kr. – 1000 e. Kr.* Stockholm: Natur och Kultur/LTs Förlag.
- Whitcher Kansa, S. & Campbell, S. 2004. Feasting with the dead? – a ritual bone deposit at Domuztepe, south eastern Turkey (c. 5550 cal BC). I: Jones O’day, S., Van Neer, W. & Ervynck, A. red. *Behaviour behind bones. The zooarchaeology of ritual, religion status and identity*. Proceedings of the 9th ICAZ Conference, Durham 2002, s. 2–13. Oxford: Oxbow Books.